

**“Filologiya va pedagogikada yangicha ilmiy izlanishlar:
an'anaviylikdan zamonaviylikka”**

**O'ZBEK, NEMIS VA RUS TILLARIDA METAFORALARNI QIYOSIY
O'RGANISH TAMOYILLARI**

Isamutdinova Durdona Maripfjanovna

Andijon davlat chet tillari instituti

Nemis tili nazariyasi va amaliyoti kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya:

Maqolada o'zbek, nemis va rus tillaridagi metaforalarni qiyosiy o'rganishning metodologik tamoyillari yoritiladi. Qiyoslash asosi, tizimlilik, semasiologik va onomasiologik yo'nalishlar, kognitiv modellashtirish, lingvokulturologik talqin hamda funksional-pragmatik tahlilning o'zaro bog'liqligi asoslanadi. Uch tildagi hayot, vaqt, hissiyot, yurak va yo'l obrazlari misolida universal metaforik modellar bilan milliy-madaniy variantlar farqlanadi. Qiyosiy tahlilda shakliy moslikning o'zi yetarli emasligi, obrazli asos, baholash, konnotatsiya va nutqiy vazifa ham birgalikda hisobga olinishi lozimligi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar:

metafora, qiyosiy tilshunoslik, qiyoslash asosi, konseptual model, semasiologik yondashuv, onomasiologik yondashuv, lingvokulturologiya, milliy-mental xoslik, ekvivalentlik, lakuna.

АННОТАЦИЯ:

В статье рассматриваются методологические принципы сопоставительного изучения метафор узбекского, немецкого и русского языков. Обосновывается взаимосвязь основания сопоставления, системности, семасиологического и ономасиологического подходов, когнитивного моделирования, лингвокультурологической интерпретации и функционально-прагматического анализа. На примере образов жизни, времени, эмоций, сердца и пути разграничиваются универсальные метафорические модели и национально-культурные варианты.

Ключевые слова:

метафора, сопоставительная лингвистика, основание сопоставления, концептуальная модель, лингвокультурология, национально-культурная специфика, эквивалентность, лакуна

KIRISH

Metafora tilning bezak vositasi bilangina cheklanmay, insonning mavhum hodisalarni konkret tajriba orqali idrok etish usulini ham namoyon qiladi. Shu sababli turli tizimli tillardagi metaforalarni qiyoslash til birliklarining tashqi shaklini solishtirishdan ko'ra kengroq vazifani bajaradi: u xalqlarning borliqni kategoriyalash usullari, tayanch obrazlari, baholash me'yorlari va kommunikativ odatlarini aniqlashga xizmat qiladi. N.D. Arutyunova metaforaning nominatsiya, tafakkur va diskursni bog'lovchi xususiyatini ko'rsatib, uning ma'no yaratish jarayonidagi faol rolini ta'kidlaydi¹. N. Mahmudov esa metaforani terminologik va badiiy nomlashda semantik imkoniyatlarni kengaytiruvchi, til egasining obrazli tafakkurini yuzaga chiqaruvchi hodisa sifatida talqin etadi².

O'zbek, nemis va rus tillari genealogik hamda tipologik jihatdan turli tizimlarga mansub: o'zbek tili agglutinatив, nemis va rus tillari esa flektiv xususiyatga ega. Biroq metaforik konseptuallashtirish grammatik qurilish bilan to'liq chegaralanmaydi. Insonning tana tajribasi, makon, harakat, issiqlik, yorug'lik, og'irlik va yo'l haqidagi bilimlari uch tilda ham mavhum tushunchalarni ifodalashga manba bo'ladi. Shu bilan birga, mazkur tajriba har bir til jamoasining tarixiy xotirasi, urf-odati va qadriyatlari orqali qayta talqin qilinadi. Demak, qiyosiy tadqiqotning maqsadi faqat umumiylikni topish emas, balki universallikning har bir tilda qanday milliy shakl olishini ham tushuntirishdir.

Qiyosiy tahlilning metodologik tamoyillari

Birinchi tamoyil — qiyoslash asosining yagonaligi. Qiyoslanayotgan birliklar uchun oldindan umumiy mezon, ya'ni tertium comparationis belgilanishi zarur. Metaforalar tadqiqida bunday mezon vazifasini konseptual ma'no, manba va maqsad sohalari munosabati, obrazli asos, baholash belgisi yoki kommunikativ funksiya bajarishi mumkin. Masalan, o'zbekcha hayot yo'li, nemischa Lebensweg va ruscha жизненный путь birliklari shaklan turlicha tuzilgan bo'lsa-da, HAYOT — YO'L konseptual modeli asosida qiyoslanadi. Agar mezon faqat leksik tarkib bo'lsa, ularning umumiy kognitiv asosi ko'rinmay qoladi.

Ikkinchi tamoyil — tizimlilik. Alohida metafora o'z-o'zicha emas, balki shu obraz atrofida shakllangan metaforik maydon tarkibida tekshiriladi. Harald Weinrichning Bildfeld nazariyasida metaforalar bir-biridan uzilgan tasodifiy ko'chimlar emas, balki obraz beruvchi va obraz qabul qiluvchi sohalar o'rtasidagi tizimli munosabat sifatida qaraladi³. Masalan, yo'l obrazi manzil, qadam, burilish, to'siq, ortga qaytish kabi unsurlarni ham faollashtiradi: o'zbekcha hayotda o'z yo'lini

¹ Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры: сборник / общ. ред. Н.Д. Арутюновой, М.А. Журинской. - Москва: Прогресс, 1990. - С. 5 - 32.

² Mahmudov N. Termin, badiiy so'z va metafora // O'zbek tili va adabiyoti. - Toshkent, 2013. - № 4. B. 3-8.

³ Weinrich H. Sprache in Texten. - Stuttgart: Klett, 1976. - 282 - 284.

topmoq, nemischa seinen Weg finden va ruscha найти свой путь ifodalari yagona modelning turli lisoniy ko'rinishlaridir.

Uchinchi tamoyil — semasiologik va onomasiologik yo'nalishlarning uyg'unligi. Semasiologik tahlil muayyan obraz yoki so'zning qaysi ko'chma ma'nolarda ishlatilishini aniqlaydi. Onomasiologik tahlil esa bitta tushuncha turli tillarda qaysi obrazlar bilan ifodalanishini tekshiradi. Ushbu ikki yo'nalish o'zaro to'ldiruvchi xususiyatga ega. Bir tomondan, yurak/Herz/сердце komponenti ishtirokidagi birliklarning ma'no tarmoqlari ochiladi; ikkinchi tomondan, mehr, jasorat, qo'rquv yoki befarqlik tushunchalarining uch tildagi metaforik nomlanish vositalari qiyoslanadi. O. Jäkel semasiologik tahlilni konseptual metaforaning diskursdagi izchil namoyon bo'lishini aniqlash vositasi sifatida qo'llaydi⁴.

To'rtinchi tamoyil — kognitiv modellashirish. Metaforik ifodaning sirtqi shakli ortida manba soha va maqsad soha o'rtasidagi proyeksiya aniqlanadi. O'zbekcha jahli qaynamoq, nemischa vor Wut kochen va ruscha кипеть от гнева birliklari HISSIYOT — QIZIGAN SUYUQLIK modeliga tayanadi. Uch tilda ham tana haroratining oshishi va ichki bosim g'azab holatini anglatadi. Bunday moslik umumiy jismoniy tajriba bilan izohlanadi. Sh. Safarovning qayd etishicha, kognitiv tahlil til birligini bilim tuzilmalari va konseptuallashtirish jarayoni bilan bog'liq holda o'rganishni talab qiladi⁵.

Beshinchi tamoyil — lingvokulturologik talqin. Umumiy model mavjud bo'lgan taqdirda ham obrazning madaniy salmog'i va baholash xususiyati bir xil bo'lmasligi mumkin. V.N. Teliya madaniy konnotatsiyani til belgisi bilan madaniyatning semiotik maydonini bog'lovchi kategoriya sifatida izohlaydi⁶. Shuning uchun metaforaning ichki shakli tarixiy tajriba, diniy tasavvur, marosim, kundalik turmush va ijtimoiy me'yorlar bilan bog'lab sharhlanadi. Masalan, o'zbek tilidagi yuzini yerga qaratmoq birligi uyat, obro' va jamoa bahosi bilan kuchli bog'langan. Nemis tilidagi das Gesicht verlieren hamda rus tilidagi потерять лицо ma'nodosh bo'lsa-da, ularning qo'llanish chastotasi, uslubiy tabiiyligi va madaniy assotsiatsiyalari mutlaq teng deb qaralmasligi kerak.

Oltinchi tamoyil — funksional-pragmatik muvofiqlik. Metaforaning ma'nosi lug'aviy mazmun bilangina belgilanmaydi; u muayyan nutq vaziyatida ishontirish, baholash, hissiy ta'sir ko'rsatish, yumshatish, keskinlashtirish yoki adresatning e'tiborini boshqarish vazifasini bajaradi. Masalan, siyosiy diskursdagi iqtisodiyot lokomotivi, Lokomotive der Wirtschaft va локомотив экономики birliklari taraqqiyotning yetakchi kuchini ijobiy baholashga xizmat qiladi. Biroq kontekstga ko'ra ayni obraz targ'ibot, tanqid yoki istehzo vositasiga aylanishi mumkin. Shuning

⁴ Jäkel O. Hypotheses Revisited: The Cognitive Theory of Metaphor Applied to Religious Texts // metaphorik.de. - 2002. - No. 2. - P. 20–23.

⁵ Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. - Jizzax: Sangzor, 2006. - 21- 23.

⁶ Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. - Москва: Языки русской культуры, 1996. – 214-215.

uchun qiyoslashda janr, kommunikantlar maqomi, nutq maqsadi va metaforaning matndagi ta'sir yo'nalishi qayd etiladi.

Yettinchi tamoyil — ekvivalentlikni darajali hodisa sifatida baholash. Uch tildagi metaforalar to'liq ekvivalent, qisman ekvivalent yoki ekvivalentsiz bo'lishi mumkin. To'liq ekvivalentlikda konseptual model, obraz va asosiy ma'no mos keladi: vaqt uchadi — die Zeit fliegt — время летит. Qisman ekvivalentlikda ma'no yaqin, lekin obraz yoki konnotatsiya farqlanadi: o'zbekcha boshi osmonga yetmoq, nemischa im siebten Himmel sein va ruscha быть на седьмом небе quvonchning eng yuqori darajasini bildiradi, ammo o'zbek birligi vertikal makon obraziga, nemis va rus birliklari esa 'yettinchi osmon' madaniy obraziga tayanadi. Ekvivalentsiz birlikda milliy obraz boshqa tilda tayyor metaforik muqobilga ega bo'lmaydi; bunday holat tavsifiy izoh yoki funksional analog orqali beriladi.

Sakkizinchi tamoyil — asimmetriya va lakunalarni saqlab ko'rsatish. Qiyosiy tahlilning vazifasi farqlarni sun'iy ravishda tenglashtirish emas. Bir tildagi obraz ikkinchi tilda mavjud bo'lsa ham, u boshqa baho, uslub yoki qo'llanish doirasiga ega bo'lishi mumkin. Nemischa Tomaten auf den Augen haben 'ko'z oldidagi ravshan narsani ko'rmaslik' ma'nosini ifodalaydi; o'zbek va rus tillarida ayni pomidor obrazi bilan barqaror muqobil yo'q. Ruscha душа нараспашку ochiqko'ngillikni kiyim yoki eshikning ochiqqligi orqali konseptuallashtiradi; o'zbekchada ko'ngli ochiq funksional jihatdan yaqin, ammo obrazning ichki tuzilishi bir xil emas. Bunday tafovutlar milliy-madaniy lakuna sifatida qayd etilib, ularning sababi va tarjimadagi oqibati izohlanadi.

Uch tildagi metaforik modellarning qiyosiy ko'rinishi

Quyidagi misollar yagona konseptual modelning uch tilda qanday lisoniylashishini ko'rsatadi. Jadvaldagi moslik semantik tenglikni bildiradi, biroq har bir birlikning uslubiy va madaniy xususiyati alohida kontekstda tekshirilishi zarur.

Konseptual model	O'zbek tili	Nemis tili	Rus tili	Qiyosiy natija
HAYOT — YO'L	hayot yo'li	Lebensweg	жизненный путь	To'liq model mosligi
VAQT — HARA-KAT	vaqt uchadi	die Zeit fliegt	время летит	Obraz va ma'no mos
G'AZAB — QAYNASH	jahli qaynamoq	vor Wut kochen	кипеть от гнева	Tana tajribasiga asoslangan universal model

QUVONCH — YUQORI	boshi osmonga yetmoq	im siebten Himmel sein	быть на седьмом небе	Ma'no yaqin, obraz qisman farqli
BEFARQLIK — TOSH	yuragi tosh	ein Herz aus Stein	каменное сердце	Somatik obrazning to'liq yaqinligi

Jadvaldan ko'rinadiki, universal kognitiv sxema doimo mutlaq lisoniy ekvivalentlikni anglatmaydi. HAYOT — YO'L va VAQT — HARA KAT modellarida uch til orasidagi yaqinlik yuqori. QUVONCH — YUQORI modelida esa umumiy fazoviy yo'nalish saqlansa-da, uning verbal obrazlanishi farqlanadi. Demak, tahlil kamida uch bosqichda olib borilishi maqsadga muvofiq: avvalo metaforik birlikning kontekstdagi ma'nosi aniqlanadi; keyin uning konseptual modeli va obrazli asosi tiklanadi; so'ng uch tildagi baholash, konnotatsiya, uslubiy maqom va kommunikativ vazifa qiyoslanadi.

Qiyoslashda tarjima muqobilini tayyor til ekvivalenti deb qabul qilish ham metodik xatoga olib keladi. Lug'aviy ma'nosi teng birliklar nutqda turli ta'sir kuchiga ega bo'lishi mumkin. Masalan, o'zbekcha ko'ngli tog'dek ko'tarildi ifodasida tog' obrazi quvonchning yuksakligi va ruhiy kenglikni birlashtiradi. Nemis yoki rus tilida ma'noni berish mumkin, ammo tog' obrazi saqlanganda ifoda sun'iy eshitilishi ehtimoli mavjud. Shu sababli tarjimada uch xil natija farqlanishi kerak: obraz va ma'no saqlangan ekvivalent; ma'no saqlanib, obraz almashtirilgan funksional muqobil; metaforik obraz izoh bilan berilgan lakunar birlik.

Tadqiqot materiallari ham qiyoslash natijasiga bevosita ta'sir qiladi. Faqat lug'atlarga tayanish metaforaning real diskursdagi faolligi va pragmatik qiymatini to'liq ochmaydi. Badiiy matn, publitsistika, siyosiy nutq, kundalik muloqot va raqamli kommunikatsiyadan olingan misollar janrlar kesimida tekshirilishi lozim. Bir janrda odatiy bo'lgan metafora boshqa janrda kuchli ekspressiv yoki istehzoli tus olishi mumkin. Masalan, ko'prik obrazi diplomatik nutqda hamkorlik va yaqinlashuvni, nizoli kontekstda esa qarama-qarshi tomonlar o'rtasidagi uzilgan aloqa yoki tiklanishi kerak bo'lgan munosabatni anglatadi. Bu esa funksional-pragmatik tamoyilni qiyosiy metodning majburiy tarkibiy qismiga aylantiradi.

Metaforalarni qiyoslashda miqdoriy va sifat tahlilini uyg'unlashtirish ham muhim. Miqdoriy kuzatuv ma'lum modelning qaysi tilda va qaysi diskursda faol ekanini ko'rsatadi; sifat tahlili esa uning obrazli motivatsiyasi, madaniy konnotatsiyasi va nutqiy ta'sirini tushuntiradi. Faqat chastota asosida milliy xoslik haqida xulosa chiqarish yetarli emas: kam uchraydigan birlik ham xalqning tarixiy xotirasi yoki qadriyat tizimini yorqin aks ettirishi mumkin. Aksincha, juda faol metafora universallashtirilgan xalqaro diskurs ta'sirida tarqalgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

O'zbek, nemis va rus tillaridagi metaforalarni qiyosiy o'rganish ko'p qatlamli metodik yondashuvni talab qiladi. Tadqiqotda qiyoslash asosining yagonaligi, tizimlilik, semasiologik va onomasiologik tahlil birligi, kognitiv modellashtirish, lingvokulturologik talqin, funksional-pragmatik muvofiqlik, darajali ekvivalentlik hamda lakunalarni e'tirof etish tamoyillari izchil qo'llanishi lozim. Uch tildagi misollar insonning umumiy jismoniy va fazoviy tajribasi universal metaforik modellarni yuzaga keltirishini, milliy tarix, madaniyat va kommunikativ me'yorlar esa ularning lisoniy ifodasi hamda konnotativ qiymatini farqlashini ko'rsatadi. Shunday qilib, metaforaning qiyosiy tahlili 'bir xil' va 'farqli' birliklar ro'yxatini tuzish bilan yakunlanmaydi; u umumiy konseptual asosning har bir tilda qanday milliy-mental mazmun kasb etishini ochib berishi bilan ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. . Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры: сборник / общ. ред. Н.Д. Арутюновой, М.А. Журиной. — Москва: Прогресс, 1990. — С. 5–32.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие. — Москва: Академия, 2001. — 208 с.
3. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — Москва: Языки русской культуры, 1996. — 288 с.
4. Jäkel O. Metaphern in abstrakten Diskurs-Domänen: Eine kognitiv-linguistische Untersuchung anhand der Bereiche Geistestätigkeit, Wirtschaft und Wissenschaft. — Frankfurt am Main: Peter Lang, 1997. — 346 S.
5. Jäkel O. Hypotheses Revisited: The Cognitive Theory of Metaphor Applied to Religious Texts // metaphorik.de. — 2002. — No. 2. — P. 20–42.
6. Mahmudov N. Termin, badiiy so'z va metafora // O'zbek tili va adabiyoti. — Toshkent, 2013. — № 4. — B. 3–8.
7. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. — Jizzax: Sangzor, 2006. — 92 b.
8. Weinrich H. Sprache in Texten. — Stuttgart: Klett, 1976. — 356 S.